

प्रकरण १ रे.

विषयाशी संबंधित असलेल्या संशोधनाचा मागोवा

१.१. संशोधनाचे सर्वसामान्य स्वरूप

१.२. संबंधित संशोधनाचा अभ्यास

प्रकरण १ रे

विद्यायाशी संबंधित असलेल्या संशोधनाचा मागोवा

या आधीच्या प्रकरणात संशोधनाचा विषय व त्याचे महत्त्व, संशोधनाची व्याप्ती, संशोधनाची उद्दिष्ट्ये व कार्यवाहीची माहिती दिली आहे. या दुस-या प्रकरणात संशोधन विद्यायाशी संबंधित असलेल्या इतर संशोधनाचा मागोवा घ्यावयाचा आहे.

१.१. संशोधनाचे सर्वसामान्य स्वरूप

शिक्षणाचा जे भाग स्थानिक संस्थांकडे सोपविला होता त्या भागा-विषयीचे संशोधन प्रामुख्याने स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरच्या काळात होऊ लागले. स्वातंत्र्योत्तर काळात प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रशासनाच्या क्षेत्रात झालेल्या संशोधनात दोन भाग पडतात. पहिला भाग इ.स. १९५१ ते १९६५ पर्यंतचा होय. या काळात जे संशोधन झाले त्याचे बरेचसे स्वरूप ऐतिहासिक व वर्णनात्मक आहे. जिल्हा लोकल बोर्ड, स्कूल बोर्ड, शालेय तपासणी व नियंत्रण, सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण, प्राथमिक शिक्षणातील गळती व कुचंबणा अशा विषयांवर संशोधन झालेले आहे. या संशोधनात देसाई (१९५१) व शहा (१९५१) यांनी असे म्हटले आहे की, शासनाने तपासणी आपल्याकडे ठेवून इतर सर्व प्रशासनाचे अधिकार स्थानिक संस्थांकडे सोपवावेत.

नंतरच्या दुस-या भागात बळवंतराय मेहता यांच्या शिफारशीनुसार सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाचे पर्व सुरू झाले. या काळात वर्तक (१९७१)^१, इनामदार (१९७१)^२, जोशी (१९७३)^३, पटेल (१९७५)^४, शिंदे (१९७५)^५ यांनी केलेल्या संशोधनात जिल्हा परिषद, पंचायत राज्य, ग्रामीण नेतृत्व व शिक्षण, पंचायत राज्याचा प्राथमिक शिक्षणातील सहभाग, प्राथमिक शिक्षणाची गुणवत्ता, शाळा व समाज अशा विविध विषयांवर संशोधन केलेले आहे.

अशा जिल्हापेक्षा लहान घटक घेऊन केलेल्या संशोधनात फक्त मुंबई महानगरपालिकेचा समावेश आहे. मुंबई महानगरपालिकेच्या शिक्षण खात्याच्या संशोधन विभागाने मुंबई महानगरपालिकेच्या क्षेत्रातील प्राथमिक शिक्षणाची गळती (१९५६)^६, विद्यार्थ्यांची गैरहजेरी (१९५७)^७, समांतर वर्ग (१९६७)^{१०}, प्राथमिक शिक्षणातील गळती व स्थगिती (१९६७)^{११} अशा शैक्षणिक प्रश्नावर संशोधन केलेले आहे.

पुणे महानगरपालिकेत घाटगे (१९७१)^{१२} यांनी पुणे महानगरपालिकेच्या शिक्षण मंडळाने पुणे महानगरपालिकेच्या क्षेत्रातील प्राथमिक शिक्षणाच्या क्षेत्रात केलेल्या विकासाचा शोध घेतला आहे.

तालुका, ब्लॉक, नगरपालिका या पातळीवर शैक्षणिक संशोधन झाल्याची नोंद नाही.

१.२ संबंधित संशोधनाचा अभ्यास

प्रस्तुत विषयाशी संबंधित असलेले संशोधन पुढीलप्रमाणे आहे.-

Shah, M.R., Some Problems of Educational Administration in India, 1951.¹³

भारतातील शैक्षणिक प्रशासनाच्या काही प्रश्नावर संशोधन करून मुंबई विद्यापीठामध्ये पीएच्.डी.साठी सादर केलेला हा प्रबंध आहे. या प्रबंधात, (१) शैक्षणिक प्रशासनाची सामान्य तत्वे, (२) शिक्षणाचे विशेष प्रश्न, (३) शिक्षणाची अर्थव्यवस्था, (४) शिक्षणाचे कायदे व (५) शिक्षण देणा-या विविध संस्था या पांच समस्यांविषयी संशोधनात्मक निष्कर्ष दिलेले आहेत. संशोधकाने सरकारी प्रकाशने, शिक्षणाचे कायदे, शिक्षणाचा इतिहास, प्रशासन शास्त्रावरील ग्रंथ या विविध साधनांचा उपयोग केलेला आहे. या संशोधनातील शैक्षणिक प्रशासनाशी निगडित असलेले काही निष्कर्ष

पुढीलप्रमाणे आहेत.- (१) स्थानिक संस्थांचे क्षेत्र मर्यादित करावे, (२) ग्रामीण विभागासाठी व शहरी भागासाठी वेगवेगळे शिक्षणाचे कायदे करावेत, (३) प्रशासनादिका-यांना प्रशिक्षण द्यावे, (४) केंद्र सरकारने १० टक्के, राज्य सरकारने २० टक्के सर्व सोसावा व उरलेला सर्व स्थानिक संस्थांनी करावा. त्यासाठी स्थानिक संस्थांना कर वसविण्याचे अधिकार द्यावेत.

Krishnamurthy, S.A., A Critical Study of Reforms in Educational Administration introduced in Andhra Pradesh during 1956-66, 1968.¹⁴

हा महाराजा सयाजीराव गायकवाड विद्यापीठाला सादर केलेला पीएच्.डी. चा प्रबंध आहे. या प्रबंधात आंध्र प्रदेशामध्ये इ.स. १९५६ ते १९६६ च्या कावाल्धीत अंमलात आणलेल्या सुधारणांचे मूल्यमापन केलेले असून मविष्यकाळात कोणती काळजी घ्यायला पाहिजे याचे मार्गदर्शन केलेले आहे. संशोधकाने प्रश्नावली, मुलासती, मतावली अशी संशोधनाची साधने वापरली आहेत. सरकारी प्रकाशने व शैक्षणिक कायदे यांच्या अभ्यासाची जोडही दिली आहे. या संशोधनाचे निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे आहेत.- (१) आंध्र प्रदेशातील शैक्षणिक सुधारणांचे स्वरूप पुरोगामी असून त्यातील कांही सुधारणा कोठारी कमिशन (१९६४-६६) च्या अहवालांत घेतलेल्या गेलेल्या आहेत. (२) जिल्हा परिषदेतील अधिकारीवर्गाचे अधिकार व कर्तव्ये निश्चित करणे आवश्यक आहे, (३) राजकीय व्यक्तींची समितीवर नेमणूक करण्यापेक्षा अनुभवी, सेवानिवृत्त अधिकारी व्यक्तींची व तज्ञ व्यक्तींची समितीवर नेमणूक करावी. (४) शाळांचे पर्यवेक्षण जिल्हा परिषदेकडून काढून घेऊन ते सरकारकडे द्यावे.

Kaul Adalati, A.N., The Role of Local Authorities in Indian Education, 1969.¹⁵

भारतातील शिक्षणातील स्थानिक संस्थांचे कार्य या विषयावर संशोधन केलेला

हा पीएच्.डी. चा प्रबंध आहे. या संशोधनात शिक्षणाच्या क्षेत्रात स्थानिक संस्थांनी केलेल्या कार्याचा ऐतिहासिक आढावा घेतलेला आहे. त्यासाठी अनेक कागदपत्रांचा अभ्यास संशोधकाने केलेला आहे. मुलासती तंत्राचा उपयोग कसही साधनसामग्री जमा केली आहे.

हा अभ्यास प्रामुख्याने दोन उद्दिष्टांशी निगडित आहे. त्यांतील (१) स्थानिक संस्थांनी केलेल्या शिक्षणकार्याचे मूल्यमापन करणे (२) सत्ता विकेंद्रीकरणामुळे प्राथमिक शिक्षणात झालेल्या प्रगतीचा शोध घेणे, अशी ती दोन उद्दिष्टेय होत. या संशोधनातून असा निष्कर्ष काढला आहे की, शिक्षणात काम करीत असलेल्या इतर संस्थांपेक्षा स्थानिक संस्थांनी अधिक कार्यक्षमतेने काम केले असून ते फायदेशीर ठरले आहे.

Inamdar, N.R., Educational Administration in the Zilla Parishad in Maharashtra,--A Pilot Study; ICSSR, New Delhi, 1971.¹⁶

महाराष्ट्रातील जिल्हा परिषादेच्या 'शैक्षणिक प्रशासनाबद्दलचा हा अभ्यास 'इंडियन काउन्सिल ऑफ सोशल सायन्स रिसर्च' या संस्थेच्या वतीने झालेला आहे. सत्तेच्या विकेंद्रीकरणानंतर अस्तित्वात आलेल्या जिल्हा परिषादांमुळे प्राथमिक शिक्षणावर कोणता परिणाम झाला आहे व प्राथमिक शिक्षणास ग्रामीण नेतृत्व किती प्रमाणात चालना देऊ शकते या दोन प्रश्नांचा शोध घेण्याचा हा प्रयत्न आहे.

संशोधकाने कांही गृहितके स्वीकारली होती. ती पुढीलप्रमाणे होत.-

- (१) जिल्हा परिषादेने प्राथमिक शिक्षणाला चालना दिली. प्राथमिक शिक्षणात संख्यात्मक वाढ झाली पण त्याजबरोबर शिक्षणाची गुणवत्ता झाली आली.
- (२) जिल्हा परिषादेतील लोकप्रतिनिधीपुढे अधिकारीवर्ग निष्प्रम ठरला. अधिकारी वर्गाकडून तपासणीचे व पर्यवेक्षकाचे काम समाधानकारकरित्या झाले नाही.

(१) शिक्षणासाठी उत्पन्नाचे मार्ग जिल्हा परिषाद शोधू शकली नाही.

संशोधकाने पुणे जिल्हातील हवेली तालुक्यातील १२ शाळांचा अभ्यास केला. प्रश्नावली, मुलासती, भेटी व बर्बा या संशोधनाच्या साधनांचा उपयोग केला. शिवाय सरकारी प्रकाशने, परिपत्रके यांची मदत घेतली. या संशोधनाचे निष्कर्ष असे की जिल्हा परिषादेच्या ताब्यातील प्राथमिक शिक्षणाची गुणवत्ता घसरली आहे.^{१७} ग्रामीण समाज शिक्षणाबद्दल जागृत झालेला आहे.^{१८} जिल्हा परिषाद उत्पन्नान्या बाबी वाढवू शकली नाही.^{१९} या सर्वांवर उपाय म्हणून स्वतंत्र व स्वायत्त असे 'स्कूल बोर्ड' अस्तित्वात आणावे व त्यांत धोरण ठरविणे व त्याची अंमलबजावणी करणे या दोन्ही बाबी स्वतंत्र ठेवाव्यात.^{२०} नागरी भागातील प्राथमिक शिक्षणाबद्दल असतोषा दूर करण्याकरिता प्राथमिक शिक्षण नगरपालिकांकडे द्यावे.^{२१}

Joshi, H.R., A Critical Study of Problems of Administration and Finance in Primary Education in the Gujarath State with Special Reference to the Present working and Role of Panchayat Raj Bodies in South Gujarath, (1973)²²

इ.स. १९७१ साली झालेल्या संशोधनाचा उद्देश पंचायत राज्याच्या कायदांत अभिप्रेत असलेले सत्तेचे विकेंद्रीकरण किती प्रमाणात प्रत्यक्षात उतरले आहे ते पाहणे. विकेंद्रीत शासन पध्दती स्वीकारल्यावर स्थानिक लोक सक्तीच्या भोफत प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार करण्यास मदत करतील, त्यांनी लक्षा घेतल्यामुळे ज्याची १४ वर्षां पूर्ण होईपर्यन्त विद्यार्थी शिक्षित राहतील, अप्रत्यक्षरित्या प्राथमिक शिक्षणास बालना मिळेल अशी विविध गृहितके स्वीकारून हे संशोधन केलेले आहे. दक्षिण गुजराथच्या १९ तालुक्यातील ८२ सेंट्यांतून माहिती गोळा केली असून त्याद्वारे पुढील निष्कर्ष काढण्यात आले आहे.-

(१) स्थानिक लोक अपेक्षेप्रमाणे एकत्र आलेले नाहीत.

(२) प्राथमिक शिक्षणाचे प्रशासन अधिक गुंतागुंतीचे झाले असून ते सुधारले नाही.

वरील आढाव्यावस्न असे लक्षांत येईल कीं, शैक्षणिक प्रशासनाबद्दल जे धोडे फार संशोधन झालेले आहे, ते त्या त्या विषयाच्या अनुषंगाने केलेल्या अभ्यासातून झालेले आहे. स्वतंत्रपणे शैक्षणिक कायदे, कायद्याने अस्तित्वात आलेल्या देान संस्थांचे परस्परसंबंध, शैक्षणिक अर्थव्यवस्था, अशा विषयांवर संशोधन झालेले नाही.

संशोधकाला संशोधन विषयाबद्दल इतरत्र झालेल्या संशोधनाची पूर्व माहिती असणे आवश्यक असते. म्हणून संशोधकाने हाती घेतलेल्या संशोधनाबद्दल झालेल्या संशोधनाचा मागोवा घेतला आहे. त्यावस्न असे लक्षांत येते कीं, शिक्षणातील प्रशासकीय व आर्थिक क्षेत्रात झालेले संशोधन अत्यंत अल्प आहे. संशोधनाचा विषय व व्याप्ती यांचा विचार करता झालेले संशोधन फार व्यापक स्वरूपाचे असल्याचे जाणवते. पुणे व मुंबई महानगरपालिकांनी आपल्या लहान क्षेत्रापुरते कांही संशोधन पूर्ण केलेले आहे. या आधीच्या सर्व संशोधनात प्रशासनाच्या व आर्थिक बाजूंच्या संदर्भात काढलेले निष्कर्ष मुख्य विषयाच्या अनुषंगाने काढलेले आहेत. तालुका, ब्लॉक, नगरपालिका या पातळीवर प्रशासकीय व आर्थिक बाजूशी निगडित असलेले संशोधन झालेले नाही.

सं द र्भ

1. M.B.Buch, Second Survey of Research in Education, Society for Educational Research and Development, Baroda, 1979, pp.454-56.
2. M.B.Bush, A Survey of Research in Education, Centre of Advanced Study in Education, Faculty of Education and Psychology, M.S.University of Baroda, Baroda, 1974, p.511.
3. पूर्वोक्त पा नं.४९५.
4. M.B.Buch, Second Survey of Research in Education, Society for Educational Research and Development, Baroda, 1979, p.476,
5. पूर्वोक्त पान नं.४८५.
6. पूर्वोक्त पान नं.४९४.
7. पूर्वोक्त पान नं.४५५-४५६.
8. M.B.Buch, A Survey of Research in Education, Centre of Advanced study in Education, Faculty of Education and Psychology, M.S.University of Baroda, Baroda, 1974, p.484.
9. पूर्वोक्त, पान नं.४८५.
10. पूर्वोक्त, पान नं.४८६.
11. पूर्वोक्त, पान नं.४८७.
12. M.B.Buch, Second Survey of Research in Education, Society for Educational Research and Development, Baroda, 1979, p.470.
13. M.B.Buch, A Survey of Research in Education, Centre for Advanced Study in Education, Faculty of Education and Psychology, M.S.University of Baroda, Baroda, 1974, pp.504-505.
14. पूर्वोक्त, पान नं.४९९.
15. पूर्वोक्त, पान नं.४९८.
16. पूर्वोक्त, पान नं.४९५.

17. N.R.Inamdar, Educational Administration in the Zilla Parishadas in Maharashtra - A Pilot Study, Popular Prakashan, Bombay, 1974, p.298.
18. पूर्वोक्त, पान नं. २३९.
19. पूर्वोक्त, पान नं. २४३.
20. पूर्वोक्त, पान नं. २४७.
21. पूर्वोक्त, पान नं. २५२.
22. M.B.Buch, Second Survey of Research in Education, Society for Educational Research and Development, Baroda, 1979, p.476.